Joanna Piotrowska

KONKURS „ZABYTEK ZADBANY” A.D. 2018

Kościół ewangelicki w Pasymiu laureatem kategorii specjalnej w konkursie Generalnego Konserwatora Zabytków.

W 2018 roku po drugi raz przyznano laur konkursu „Zabytek Zadbany” w kategorii specjalnej właściwego użytkowania i stałej opieki nad zabytkiem. Otrzymał go kościół ewangelicko-augsburski w Pasymiu.

Ogólnopolski konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbany” ma na celu wyłonienie i promowanie najlepszych realizacji konserwatorskich i wzorowej postawy opiekunów zabytków. W kategorii specjalnej ocenia się zarówno prace konserwatorsko-rewaloryzacyjne, jak i systematyczne prace pielęgnacyjne prowadzone przez co najmniej dziesięć lat przed zgłoszeniem do kolejnej edycji konkursowej.

Parafia Ewangelicko-Augsburska w Pasymiu otrzymała nagrodę – zgodnie z werdyktem jury konkursu – za wzorowe, wieloletnie i systematyczne prowadzenie działań konserwatorskich wykonywanych z poszanowaniem integralności i autentyzmu zabytku, opartych na właściwym rozpoznaniu badawczym. Jury doceniło także funkcję kulturotwórczą świątyni, która służy wiernym parafii ewangelicko-augsburskiej, ale jest też miejscem koncertów, wykładów, spotkań, udostępnia muzeum parafialne w dostosowanych do tego celu pomieszczeniach gotyckiej zakrystii.

Kościół w Pasymiu należy do licznej grupy gotyckich kościołów salowych z prosto zamkniętym, niewyodrębnionym prezbiterium, które wznoszono w czasie rozwoju sieci parafialnej

1. *Pasym, kościół ewangelicki. Widok ogólny od zachodu, stan w 2014 roku. Fot. Witold Twardzik.*

ziem państwa zakonnego w Prusach. Tę najprostszą dyspozycję wnętrza zastosowano w tym przypadku w kościele miejskim. Materiałem architektury i detalu jest cegła. Kościół ze względu na dostosowanie do lokalizacji w narożniku obwarowań miejskich nie jest orientowany, prezbiterium ma skierowane na północny wschód, do korpusu przylegają zakrystia i kruchta. Od strony południowo-zachodniej wznosi się trzykondygnacyjna wieża. Gotycka bryła kościoła i sylweta wieży, zwieńczonej nowożytnym już hełmem, są do dziś najważniejszą i harmonijną dominantą krajobrazu miasta.

2-3. *Pasym, kościół ewangelicki. Elewacja południowo-wschodnia – przed i po pracach konserwatorskich (lata 2011 i 2018). Fot. Witold Twardzik.*

Kościół zbudowano być może w 1391 roku, przebudowano w 4 ćwierci XV wieku, wieżę wzniesiono około początku XVI wieku. Po sekularyzacji państwa zakonnego przez Albrechta Hohenzollerna, przyjęciu przez niego wyznania ewangelickiego i utworzeniu Prus Książęcych (1525) mieszkańcy nowego księstwa zostali zobowiązani do zmiany wyznania (*cuius regio, eius religio*). Używane do tej pory świątynie stały się kościołami ewangelickimi, z czasem dopiero wznoszono nowe. Dostosowywano je do nowego wyznania (likwidacja ołtarzy bocznych, wprowadzenie empor obiegających ściany), z biegiem czasu doposażano wnętrza w zgodzie z potrzebami i z nowożytnymi kierunkami artystycznymi. Kościół pasymski jest przykładem powolnych zmian, w których nawarstwiały się przed- i poreformacyjne elementy. We wnętrzu kościoła zachowany jest bogaty zespół wyposażenia: późnogotycki krucyfiks (około 1490 roku) i ławy ozdobione płycinami z bogatą dekoracją maswerkową, ławy manierystyczne, manierystyczny świecznik w kształcie głowy jelenia (1608), barokowy ołtarz architektoniczny z przedstawieniem Trójcy Świętej w głównej kondygnacji (1673, odnawiany w 1713 roku), barokowa ambona, organy wykonane przez sławnego królewieckiego organmistrza Johanna Jozuego Mosengela w barokowym prospekcie z 1705 roku. Po pożarze dachu (1750) kościół został częściowo odbudowany (w wolutowym szczycie kruchty umieszczone są tabliczki z datami 1773 i 1776); obniżono o jedną kondygnację wieżę i nakryto ją nowym, krytym gontem hełmem o barokowej linii. Zniszczone sklepienie murowane korpusu zastąpiono drewnianym, zintegrowanym z konstrukcją empor, charakterystycznym elementem wnętrz ewangelickich. Pod emporami i w zakrystii zachowana jest oryginalna posadzka ceglana.

4. *Pasym, kościół ewangelicki. Barokowa ambona po konserwacji, 2018 rok. Fot. Joanna Piotrowska.*

Kościół w Pasymiu jest jedną z nielicznych świątyń ewangelickich, które zachowały po II wojnie światowej ciągłość własności i konfesji oraz niezmieniony, autentyczny charakter wnętrza. Przez wiele lat był poddawany jedynie doraźnym zabiegom nieukierunkowanym konserwatorsko, zarówno jeśli chodzi o XIX-wieczne przemalowania elementów wyposażenia, przekształcenia budowlane (takie jak wprowadzenie wtórnego okna w szczycie gotyckiej niszy w elewacji północnej, wtórne drzwi zewnętrzne do zakrystii), jak i działania najnowsze (tynkowanie ścian zewnętrznych, pokrycie ścian korpusu kościoła tynkiem cementowym w latach 80. XX wieku). Bez działań zachowawczych substancja zabytkowa całości podlegała stopniowym zniszczeniom materiałowym, doszło między innymi do ubytków lic ceglanych, zawilgoceń i zasolenia murów, ubytków w pokryciu dachów, wnikania wilgoci w konstrukcyjne elementy drewniane.

Zgłoszone do konkursu kompleksowe prace rozpoczęto w 1995 roku konserwacją wybranych elementów wyposażenia artystycznego.

Prace konserwatorskie przy ołtarzu, chrzcielnicy, ambonie i prospekcie organowym pozwoliły rozpoznać, wydobyć i utrwalić pierwotne opracowanie kolorystyczne polichromii, złoceń i srebrzeń wraz z laserunkami. Przywrócono manierystyczno-barokowe lśnienia barw, w tym między innymi unikatową srebrzoną karnację Chrystusa zmartwychwstałego w zwieńczeniu ołtarza. Zrewaloryzowano organy, uwzględniając odkryte w trakcie prac przy prospekcie inskrypcje z barokową dyspozycją głosów. Prace konserwatorskie objęły również gotyckie i manierystyczne ławy, a także polichromię późnogotyckiego krucyfiksu. Przeprowadzone działania zabezpieczyły integralność obiektów i przywróciły ich historyczne walory estetyczne.

5. *Pasym, kościół ewangelicki. Organy – oryginalny zapis dyspozycji odkryty w trakcie prac konserwatorskich, 2018 rok.*
Fot. Joanna Piotrowska.

Kolejne etapy prac badawczych, budowlanych, konserwatorskich i rewaloryzacyjnych objęły konserwację elewacji zewnętrznych wraz z detalem architektonicznym, wymianę pokryć dachowych i gontu na hełmie wieży, kompleksowe prace w kruchcie, w dwóch wnętrzach gotyckiej zakrystii i wnętrzach górnych kondygnacji wieży.

W 2001 roku wymieniono pokrycie gontowe hełmu wieży. W 2009 zmieniono dachówkę na dachu kościoła, przemurowano w niezbędnym zakresie zwieńczenia sterczyn szczytu. W latach 2011-2017 wykonywane odcinkami prace konserwatorskie objęły ceglane elewacje korpusu i wieży (wraz z cokołem kamiennym). Zdjęto wtórne zaprawy z lica i ze spoin, odsolono i oczyszczono powierzchnie, uzupełniono ubytki cegły i kamienia (na ścianach kruchty pozostawiono otwory po świdrach ogniowych), uzupełniono i wyprofilowano spoiny. W trakcie prac przy elewacjach odsłonięto fragmenty warstw malarskich w ościeżach okien ściany zamykającej prezbiterium oraz ryty kompozycji i warstwy malarskie polichromowanej dekoracji maswerkowej kolejno na trzech fragmentach fryzu podokapowego, w tym najlepiej zachowany odcinek na elewacji południowo-zachodniej, przesłonięty przez dostawioną w drugiej kolejności wieżę. Analiza zachowanych rytów i warstw malarskich pozwoliła na

6. *Pasym, kościół ewangelicki. Wnętrze wieży – lica ceglane i stolarka otworowa po pracach, 2016 rok.*
Fot. Witold Twardzik.

rekonstrukcję odcinków fryzu. W 2014 roku podjęto prace konserwatorskie i restauratorskie we wnętrzach gotyckiej zakrystii oraz w kruchcie wejściowej – przy tynkach, posadzkach (w tym przy gotyckiej posadzce ceglanej w jednym z pomieszczeń zakrystii) oraz przy stolarce drzwi wejściowych z kruchty do kościoła. W latach 2015-2017 prace konserwatorskie dotyczyły lic ceglanych wnętrza wieży i klatki schodowej w grubości muru (kondygnacje od pierwszej wzwyż). Przywrócono pierwotną warstwę malarską na okiennicach; w okiennicach najwyższej kondygnacji celowo pozostawiono ślady po strzale z zimowego frontu Armii Czerwonej w 1945 roku. Prace zabezpieczające i konserwatorskie objęły nowożytną konstrukcję ryglową ostatniej kondygnacji wieży, jej wypełnienia i wyprawy tynkarskie. Po ukończeniu ostatniego etapu prac konserwatorskich we wnętrzu przyziemia wieży planowane jest przystosowanie jej w całości do potrzeb ekspozycyjnych i udostępnienie turystom.

7. *Pasym, kościół ewangelicki. Opracowanie lic elewacji i glifów okiennych – elewacja południowo-wschodnia, 2018 rok. Fot. Joanna Piotrowska.*

W wyniku wykonanych do tej pory prac uczytelniono, zabezpieczono i wyeksponowano wartości struktury budowlanej (bryła kościoła, pokrycie dachu i wieży, faktury materiałów elewacyjnych, dekoracja architektoniczna), wnętrz (tynki, posadzki i podłogi gotyckiej zakrystii) oraz wyposażenia. Poprzedzone rozpoznaniem badawczym prace budowlane i konserwatorskie wykonano na wysokim poziomie. Pokrycie gontowe hełmu wieży odtworzono, posługując się tradycyjnymi metodami rzemieślniczymi. W trakcie prac konserwatorskich przy elewacjach korpusu i wieży oraz wnętrz usunięto wtórne wyprawy i warstwy malarskie, wydobyto i uczytelniono pierwotną strukturę, fakturę, profile oraz opracowanie kolorystyczne lic ceglanych, kamiennych i wypraw tynkarskich. Prace konserwatorskie lic wykonano, nie naruszając spieku cegły, zachowując patynę, oczyszczając, uczytelniając i przywracając integralność lica, profilowania kształtek, kształt spoin. Cennym efektem prac jest uczytelnienie i rekonstrukcja fragmentów malowanego fryzu maswerkowego. Wzorowo pod względem wykonawczym prezentują się wnętrza zakrystii (przygotowane do funkcji ekspozycyjnej dla muzeum parafialnego), w których miękko opracowane wyprawy tynkarskie współgrają ze starannie zrewaloryzowanymi posadzkami ceglanymi. Ważnym aspektem sporządzania programu prac konserwatorskich, a następnie ich wykonania był szacunek dla tych zastanych nieregularności i ubytków, które świadczą o przeszłości i upływie czasu w funkcjonującym obiekcie. Nieregularności i wytarcia posadzek potraktowano jako jeden z kluczowych elementów charakteru historycznego wnętrza. Zastosowano nieregularne, miękkie opracowanie wypraw tynkarskich opartych na wapnie dołowanym, charakterystyczne dla elewacji historycznych. Na elewacjach

8. *Pasym, kościół ewangelicki. Wnętrze zakrystii przeznaczone na muzeum parafialne, 2017 rok. Fot. Witold Twardzik.*

kruchty zakonserwowano ślady po świdrach ogniowych. Jednocześnie dla przywrócenia wartości kompozycyjnych usunięto przekształcenia wtórne elewacji i przypadkowe zmiany budowlane – przemurowano wtórne drzwi w północnej ścianie zakrystii i okno w niszy elewacji północnej.

Przeprowadzone i planowane prace zostały ukierunkowane na zabezpieczenie substancji zabytkowej, badanie, uczytelnienie i zabezpieczenie materialnych świadectw przeszłości w ich możliwie jak najlepiej rozpoznanej formie. Przełożyło się to na szereg działań – od zabezpieczenia struktury budowlanej, przez odtworzenie kompozycji architektonicznej, konserwację lic elewacji, konserwacje i rekonstrukcję fryzu maswerkowego, konserwację ceglanych posadzek i wypraw tynkarskich, do troskliwej konserwacji pojedynczych elementów – by wymienić rewaloryzację instrumentu organowego w oparciu o odkryte zapisy dyspozycji głosów, konserwację zespołu starodruków z wieków XVII i XVIII do dziś przechowywanych w archiwum kościelnym czy zachowanie wymownych zniszczeń okien wieży po radzieckim ostrzale z czasów II wojny światowej.

Trwające ponad 20 lat prace konserwatorskie, koordynowane przez proboszcza parafii ks. Witolda Twardzika, są świadectwem stałej opieki nad zabytkiem. Na realizację oczekuje kolejny, szeroko zakrojony etap – prace konserwatorskie i restauratorskie ścian i empor we wnętrzu kościoła.

Joanna Piotrowska

Konkurs „Zabytek Zadbany" jest corocznym konkursem Generalnego Konserwatora Zabytków. Regulamin, karta zgłoszeniowa i informacje na temat warunków uczestnictwa w kolejnych edycjach znajdują się na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa www.nid.pl